

על מקור הכינוי "נביאים ראשונים"*

מיכאל אביעוז**

בקרב לומדי המקרא וחוקריו רווח הכינוי "נביאים ראשונים" כדי לציין את ספרי יהושע, שופטים, שמואל ומלכים.¹ במאמר זה ננסה להתחקות אחר שורשיו של כינוי זה. מפתיע לגלות שאין אנו מוצאים בירור כזה בספרי המבואות למקרא, בפירושים לספרים האלה ובחיבורים העוסקים בקנוניזציה. החוקרים מציינים רובם ככולם שזהו כינוי רווח, אך אין הם מבארים מה תולדותיו.²

א. המקרא

הכינוי "נביאים ראשונים" נזכר לראשונה בספר זכריה: "אַל-תִּהְיוּ כְאֲבֹתֵיכֶם אֲשֶׁר קָרְאוּ-אֶלֵיהֶם הַנְּבִיאִים הָרִאשׁוֹנִים לֵאמֹר כֹּה אָמַר יי' צְבָאוֹת שׁוּבוּ נָא מִדְרֹכֵיכֶם הַרְעִים" (זכ' א 4). אלא שזכריה אינו מתכוון בנבואתו למשמעות שניתנה לכינוי זה

* מחקר זה הוכן בתמיכתן האדיבה של קרן איהל ושל קרן "בית שלום" ביפן. ברצוני להודות גם לפרופ' יוסף עופר, על שסייע לי בשלבים הראשונים של הכנת המאמר.

** המחלקה לתנ"ך, אוניברסיטת בר אילן.

¹ ראו, למשל, H.E. Ryle, *The Canon of the Old Testament*, London 1892, p. 11; S.Z. Leiman, *The Canonization of Hebrew Scripture: The Talmudic and Midrashic Evidence*, Hamden 1976; R. Beckwith, *The Old Testament of the New Testament Church*, Grand Rapids 1985; J.A. Sanders, "Canon, Hebrew Bible", *Anchor Bible Dictionary*, Vol. 1, pp. 837-852; G.A. Auld, "The Former Prophets (Joshua, Judges, 1-2 Samuel, 1-2 Kings)", in: S.L. McKenzie & M.P. Graham (eds.), *The Hebrew Bible Today: An Introduction to Critical Issues*, Louisville 1998, pp. 53-68. עיקרו של הדיון אצל חוקרים אלה סובב סביב שאלות אחרות, כגון: האם בימי בית שני הייתה ידועה החלוקה המשולשת של התנ"ך? מתי נחתמו החטיבות השונות?

² היחיד מבין המפרשים החדשים שבדקתי אשר ציין את היותו של הביטוי "נביאים ראשונים" מאוחר (a late coinage) הוא רוברט גורדון. ראו: R.P. Gordon, *1 & 2 Samuel*, Exeter 1986, p. 20. אולם אין הוא מנמק זאת אלא מסתפק בהפניה לספרו של צ'יילדס. ראו: B.S. Childs, *Introduction to the Old Testament as Scripture*, Philadelphia 1979, p. 230. הפירושים לספר יהושע, שופטים, שמואל ומלכים בסדרות הפירוש אינם מרחיבים בנושא זה, והמפרשים מסתפקים בציון העובדה שהספרים הללו הם חלק מה"סדרה הקרויה 'נביאים ראשונים'". כך י' קיל, ספר יהושע (דעת מקרא), ירושלים תש"ל, עמ' 9. כיוצא בזה ראו בפירושים לספרים אלה בסדרת "עולם התנ"ך", "מקרא לישראל", *Word Biblical Commentary*. וודסטר מייחס את הביטוי ל-traditional Jewish scholarship. ראו: M.H. Woudstra, *The Book of Joshua* (NICOT), Grand Rapids 1981, p. 3. ראו עוד: R.B. Chisholm Jr., *Interpreting the Historical Books: An Exegetical Handbook*, Grand Rapids 2006.

במהלך הדורות. הוא מזכיר את הנביאים שקדמו לו כמי שצדקו בנבואותיהם, ואין אנו יודעים למי הכוונה במדויק, לבד מההשערה המסתברת שהכוונה לנביאים אשר חיו בימי בית ראשון.³ בזכריה ז 7 ניתנת אולי הבהרה נוספת בדבר זהותם של נביאים אלה: "הָלוֹא אֶת-הַדְּבָרִים אֲשֶׁר קָרָא יְיָ בְּיַד הַנְּבִיאִים הָרְאִישִׁים בְּהִיּוֹת יְרוּשָׁלַם יִשְׁבֵּת וְשָׁלוֹה וְעָרְיָה סְבִיבִתֶיהָ וְהִנָּגַב וְהִשְׁפִּלָה יָשֵׁב".

כאן ראוי להזכיר גם את הכתוב מיחזקאל לח 17: "הָאֲתָה-הוּא אֲשֶׁר-דִּבַּרְתִּי בְּיָמַי קִדְמוֹנִים בְּיַד עֶבְדִי נְבִיאִי יִשְׁרָאֵל הַנְּבִיאִים בְּיָמַי הֵהֱמָה שְׁנָיִם לְהָבִיא אֶתְךָ עֲלֵיהֶם". כמו זכריה, גם אצל יחזקאל יש תודעה היסטורית לנבואות מן העבר. אמנם יחזקאל אינו משתמש במונח "נביאים ראשונים", אולם הוא מכיר את התפיסה המגולמת בו.⁴

ב. הספרים החיצוניים והתרגומים העתיקים

חוקרים רבים סבורים שהחלוקה המשולשת של התנ"ך לתורה, נביאים וכתובים הייתה ידועה לכמה הוגים יהודים בעת העתיקה. עם זה אין אנו מוצאים בכתביהם את חלוקת המשנה של חטיבת הנביאים ל"נביאים ראשונים". הביטוי לא נמצא בספרים החיצוניים, בברית החדשה, בכתבי פילון, בכתבי יוסף בן מתתיהו ובתרגומים העתיקים למקרא.⁵ בתרגום השבעים הספרים יהושע-מלכים משתייכים לקטגוריה אחרת: הספרים ההיסטוריים, ומצורפים אליהם גם ספר רות (בין שופטים לשמואל), דברי הימים, עזרא ונחמיה.⁶ כאן המקום להבהיר שכתבי היד של התרגום לא כללו חלוקה

³ למשל: D.L. Petersen, *Haggai and Zechariah 1-8: A Commentary (OTL)*, Philadelphia 1984, p. 132; S.B. Chapman, *The Law and the Prophets. A Study in Old Testament Canon Formation*, Tübingen 2000, p. 212; M. Henze, "Invoking the Prophets in Zechariah and Ben Sira", in: M.H. Floyd & R.D. Haak (eds.), *Prophets, Prophecy, and Prophetic Texts in Second Temple Judaism*, New York 2006, pp. 120-134. בתרגום השבעים מתורגם בדרך דומה: *προφήται οἱ ἐμπροσθεν* כלומר "הנביאים שלפני" או "הנביאים הקודמים". והשוו "קדמאי" בתרגום יונתן. כך פירש גם ר"י קרא.

⁴ לדעת רמון כשר, הוראתו של כתוב זה היא "נביאי ישראל נבאו בימים ההם במשך תקופה ארוכה". ראו ר' כשר, ספר יחזקאל (מקרא לישראל), ירושלים ותל-אביב תשס"ד, כרך ב, עמ' 747. לדיון בכתוב זה ראו עוד: S. Bøe, *Gog and Magog: Ezekiel 38-39 as Pre-text for Revelation 19,17-21 and 20,7-10*, Tübingen 2001, pp. 113-114. הנזכרת שם; D.I. Block, *The Book of Ezekiel: Chapters 25-48 (NICOT)*, Grand Rapids 1998, pp. 452-454.

⁵ נכדו של בן סירא מכיר את החלוקה המשולשת של התנ"ך, והיא ידועה גם ליוסף בן מתתיהו (נגד אפיון, א, 40). הברית החדשה מכירה רק חלוקה לתורה ולנביאים. ראו: סוטה, עמ' 217; מ"צ סגל, ספר בן סירא השלם, ירושלים תשי"ג, עמ' א; מ' הרן, האסופה המקראית – תהליכי הגיבוש עד סוף ימי בית שני ושינויי הצורה עד מוצאי ימי הביניים, ירושלים תשנ"ו, עמ' 316-320; יוספוס פלאוויוס (יוסף בן מתתיהו), נגד אפיון (שני כרכים), תרגום מהמקור עם מבוא ופירושים: א' כשר, ירושלים תשנ"ז, עמ' 70; ליימן (לעיל, הערה 1), עמ' 29-34.

⁶ יש מחלוקת בעניין זה בין כתבי היד של תרגום השבעים. ראו: J. Lust, "Septuagint and Canon", in: J.M. Auwers & H.J. de-Jonge (eds.), *The Biblical Canons*, Leuven 2003, pp. 39-55.

היום החוקרים משתמשים בכמה כינויים כדי לאפיין את חטיבת הספרים יהושע-מלכים: "הספרים ההיסטוריים" או "החיבור הדוטרונומיסטי". יש הרואים בספרי בראשית-יהושע חטיבה אחת המכונה "המשושה" (Hexateuch), אבל יש הרואים בספרי בראשית-מלכים חטיבה אחת המכונה

לחטיבות כלשהן, והחלוקה הידועה לספרי חוק, היסטוריה, שירה, תְּכֵמָה ונבואה נוספה לתרגום השבעים ככל הנראה בתקופה הביזנטית.⁷

ג. ספרות חז"ל

בערך "מקרא" באנציקלופדיה העברית⁸ מוסבר הביטוי "נביאים ראשונים" בזו הלשון: "אצל חז"ל מציינת החלוקה הנ"ל ל'ראשונים' ול'אחרונים' את נביאי בית ראשון בניגוד לנביאי בית שני (תוספתא סוטה יג, ב; בבלי שם מח ע"ב)". בדברים אלה יש כמה אי דיוקים. נעיין תחילה במקורות שהביא כותב הערך:

1. בבלי סוטה מח ע"ב: בדפוס וילנה הנוסח הוא: "משמתו **נביאים הראשונים**. מאן נביאים הראשונים? אמר רב הונא: זה דוד ושמואל ושלמה". בכ"י מינכן 95 הנוסח הוא: "משמתו **נביאי** בטלו' אורי' ותומי". והנה בכ"י וטיקן 110: "משמתו ה**נביאים**. מאן **נבי'** הראשו'? אמר רב הונא: דוד ושמול [=שמואל]". פרשנות הביטוי "נביאים ראשונים" או "נביאים הראשונים" נתונה במחלוקת. לדעת רב הונא, הכוונה לדוד ושלמה,⁹ אבל רב נחמן בר יצחק מפרש שהכוונה לכל הנביאים מלבד חגי, זכריה ומלאכי, אשר אותם

המתושע" (Enneateuch). ראו: נ' נאמן, העבר המכונן את ההווה: עיצובה של ההיסטוריוגרפיה המקראית בסוף ימי הבית הראשון ולאחר החורבן (יריעות ג), ירושלים תשס"ב; R. Kratz, *The Composition of the Narrative Books of the Old Testament*, London 2005; M. Avioz, "The Book of Kings in Recent Research (Part I)", *Currents in Biblical Research* 4.1 (2005), pp. 11-55.

⁷ ראו: B.F. Westcott, *The Bible in the Church*, London 1901, p. 219. לדעת ווסקוט, הקיסר לאונטיוס השני הזכיר לראשונה את החלוקה לז'אנרים בוועידה האקומנית השישית שהתקיימה בקונסטנטינופוליס במאה השביעית לספירה. תמוה שנקודה חשובה זו לא הובהרה די הצורך במבואות שנכתבו על תרגום השבעים. עמנואל טוב כתב על סדר הספרים בלשון כללית: "הספרים העבריים הקאנוניים הכלולים בתה"ש **מסודרים** בו בצורה שונה מסידורם בקאנון העברי [...] בשלושה מגבשים בהתאם לסוגם הספרותי". מי סידר ומתי – לא נאמר כאן. ראו: ע' טוב, "תנ"ך, תרגומים", אנציקלופדיה מקראית, ה, ירושלים תשמ"ב, טור 776.

⁸ י' אורבך, "מקרא", האנציקלופדיה העברית, כד, ירושלים ותל-אביב תשל"ב, עמ' 282. כך כבר הסביר (בקצרה וללא ציון המקורות) מ"צ סגל, מבוא המקרא, ירושלים תש"ך, כרך א, עמ' 9. ויסמן מציין שהחלוקה לנביאים ראשונים ולנביאים אחרונים לא הייתה ידועה לחז"ל, והיא "נקבעה, ככל הנראה, בתקופה מאוחרת יותר", אך אין הוא מציין מתי. ראו: ז' ויסמן, מבוא למקרא, יחידה 7: ההיסטוריוגרפיה המקראית הקדומה – נביאים ראשונים, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב תשמ"ט, עמ' 40.

⁹ בירושלמי סוטה מה ע"ב: "**שמואל** ודוד" (ונציה). על ראיית דוד כנביא במקורות בתר-מקראיים ראו J.L. Kugel, "David the Prophet", in: J.L. Kugel (ed.), *Poetry and Prophecy; the Beginnings of a Literary Tradition*, Ithaca, NY 1990, pp. 45-55; Y. Miura, *David in Luke-Acts: His Portrayal in the Light of Early Judaism*, Tübingen 2007. על שלמה בהקשרים דומים ראו: B. Embry, "The Name 'Solomon' as a Prophetic Hallmark in Jewish and Christian Texts", *Henoch* 28 (2006), pp. 47-62.

הולם התואר "נביאים אחרונים", כיוון שבימיהם "נסתלקה רוח הקודש מישראל"¹⁰.

2. בדיקה של נוסח התוספתא בכמה כתבי-יד מגלה מחלוקת בין הנוסחים:¹¹ כ"י וינה גורס "משמתו נביאים הראשונים חגי זכריה ומלאכי, פסקה רוח הקודש מישראל". גרסה זו מופיעה גם בבבלי סנהדרין יא ע"א בכ"י פירנצה ובימא ט ע"ב כ"י הארלי 5508. אבל כ"י ערפורט ודפוס ראשון גורסים: "משמתו חגי זכריה ומלאכי, נביאים האחרונים, פסקה רוח הקודש מישראל". גרסה זו מופיעה בדפוס וילנה ובכ"י של יד הרב הרצוג (אך בלא ה"א הידיעה); יומא ט ע"ב (דפוס וילנה וכ"י וטיקן 134).

הביטוי "נביאים ראשונים" או "נביאים הראשונים" מופיע גם במקורות אחרים בספרות חז"ל, כגון: "משניטל הארון אבן היתה שם מימות הנביאים הראשונים ושתייה נקראת" (משנה יומא ה, ג; נוסח כ"י קויפמן וכ"י פרמה);¹² "משמתו נביאים הראשונים בטלו אורים ותומים" (משנה סוטה ט, טו; נוסח כ"י קויפמן וכ"י פרמה).¹³ מברור זה עולה שחז"ל עדיין לא הכירו חלוקה של ספרות הנבואה לשתי חטיבות – נביאים ראשונים ונביאים אחרונים. לאמתו של דבר, לא רק חלוקה לספרי הנבואה אין כאן, אלא המצב סבוך אפילו לגבי השאלה מי נחשבים "נביאים ראשונים" ומי "נביאים אחרונים". מכל מקום, כאשר חז"ל מזכירים את חטיבת הנביאים, הם רואים בה יחידה אחת ("סדרן של נביאים" – ב"ב יד ע"ב).¹⁴

¹⁰ על השאלה מתי פסקה הנבואה מישראל על-פי ספרות חז"ל יש מחלוקת במחקר. ראו, למשל: א"א אורבך, "מתי פסקה הנבואה?" בתוך: מעולמם של חכמים: קובץ מחקרים, ירושלים תשמ"ה, עמ' 9-20; ח' מיליקובסקי, "סוף הנבואה וסוף המקרא בעיני סדר עולם, ספרות חז"ל והספרות שמסביב לה", סידרא י (תשנ"ד), עמ' 83-94; B.D. Sommer, "Did Prophecy Cease? Evaluating a Reevaluation", *JBL* 115 (1996), pp. 31-47.

¹¹ הנתונים נסמכים על מאגר התוספתא של המחלקה לתלמוד באוניברסיטת בר-אילן:

[<http://www.biu.ac.il/JS/tannaim/tosefta>]

¹² והשוו: תוספתא כיפורים ב, יב; ויק"ר כ, ב. לחילופי הנוסח בויקרא רבה: <http://www.biu.ac.il/JS/midrash/VR/outfiles/OUT20-04.htm>; שהש"ר פ"ג, יח; תנחומא אחרי ג ועוד. הביטוי "נביאים הראשונים" מופיע גם ב: ספרי דברים שמג; ספרי דברים כז; מדרש תנאים לדברים ג, כד; ירושלמי עירובין ג, ט = כא ע"ג ה, א = כב ע"ג; תענית כז ע"א ועוד. בדבריו על אבן השתייה בבבלי יומא נג ע"ב מפרש רש"י: "נביאים הראשונים – דוד ושמואל. מפרש במסכת סוטה" (השוו יר' סוטה מה ע"ב).

¹³ בדפוסים מופיעה משנה זו כמשנה יב, ואילו בכ"י פרמה היא מופיעה כמשנה יג.

¹⁴ בברייתא זו (הנמשכת גם בב"ב טו ע"א) מיוחס חיבור הספרים יהושע-ירמיה לנביאים שחיו בתקופה המתוארת בהם. כך יכולים גם ספרי שופטים ומלכים להשתייך לחטיבת ה"נביאים". גרעינה של תפיסה זו נמצא כבר בספר דברי הימים. תפקידם של הנביאים בספר זה הוא לרשום את קורות העתים. הנביא נהפך להיסטוריון המתעד את האירועים בזמנו. כיוון שרוב האירועים מספרי יהושע-שופטים לא נזכרו בדברי הימים, הרי בעל דברי הימים נזקק רק לכתובת ספרי שמואל ומלכים. שמואל, נתן וגד כתבו את דברי דוד הראשונים והאחרונים (דה"א כט 29). נתן, אחיה ויעדו כתבו את דברי שלמה (דה"ב ט 29). שמעיה ויעדו כתבו את דברי רחבעם (דה"ב יב 15). במדרש הנביא עדו נכתבו דברי אביה (דה"ב יג 22). עוד נזכרים ככותבי קורות יהוא בן חנני (דה"ב כ 34) וישעיהו בן אמוץ (דה"ב כו 22). אולם אי אפשר לקשור בין הדיון בברייתא זו לשאלת מקורו של הכינוי "נביאים ראשונים", שכן ביטוי זה

ד. ימי הביניים

התחנה הבאה בחקירתנו היא ספרות ימי הביניים. בספרי המסורה אין אנו מוצאים את הכינוי "נביאים אחרונים". הכינוי "נביי" משמש לציון כל ספרי הנביאים.¹⁵ גם בפירושיהם ובהקדמותיהם של פרשני ימי הביניים¹⁶ ביטוי זה אינו משמש (מלבד אברבנאל; ראו להלן).

הביטוי "נביאים ראשונים" נמצא אצל הרמב"ם, אך גם כאן לא במשמעות של חלוקה לספרים אלא של חלוקה לתקופות: "כל הדברים שאמרנו, הן דרך הנבואה לכל **הנביאים הראשונים והאחרונים**, חוץ ממשה, רבנו ורבן של כל הנביאים" (משנה תורה, יסודי התורה ז, ו).¹⁷

בשישה בחודש מרחשוון שנת רמ"ו (1485) התפרסם הספר "ארבע נביאים ראשונים: יהושע, שפטים, שמואל, מלכים, עם המפרש רבינו דוד קמחי". הוא יצא בסונצ'ינו שבקרבת מילאנו על-ידי יהושע שלמה ישראל נתן שונצ'ין.¹⁸ המדפיס כותב בהקדמתו:

אינו נזכר בה, ומופיעות גם דמויות של נביאים שאינם מוגדרים "נביאים ראשונים" (ישעיה, ירמיה, יחזקאל).

¹⁵ י' יבין, המסורה למקרא (אסופות ומבואות בלשון, א), ירושלים תשס"ג, עמ' 73.
¹⁶ בתקליטור פרויקט השו"ת מופיע הביטוי **ביסוד מורא**, שער חמישי, בקטע המופיע בסוגריים. אולם בהוצאת מקור (ירושלים תש"ל, עמ' 9) לא נזכר הביטוי "נביאים ראשונים", וכך במהדורת א' סימון ויוסף כהן. ראו: יסוד מורא – ר' אברהם אבן עזרא, מהדורה מדעית מבוארת מאת י' כהן, בהשתתפות א' סימון, רמת גן תשס"ב (מהדורה חדשה יצאה בתשס"ז). אני מודה לגב' אסתר כהן מן המכון לתולדות חקר המקרא היהודי באוניברסיטת בר-אילן על שסייעה לי בחיפוש בגרסה הממוחשבת של הספר.

¹⁷ לביטוי "נביאים ראשונים\הראשונים" השוו עווד: בית הבחירה ז, יד; כלי המקדש ו, א. וראו: א"ש הלקין (מהדיר), אגרת תימן לרבנו משה בן מימון, ניו יורק תשי"ב, עמ' 96. במורה נבוכים משתמש הרמב"ם בביטוי "ספרי הנביאים" בהכללה. ראו: חלק ג, פרקים לב, נג-נד (מהדורת ר"י קאפח, עמ' שו, תיב-תיג).

¹⁸ W.O.E. Oesterley, *An Introduction to the Books of the Apocrypha*, London 1935; ח' רבין, "מקרא, דפוס המקרא", אנציקלופדיה מקראית, ה, ירושלים תשל"ח, טור 370; מ' כהן, "לדמותם הקונסונאנטית של דפוס המקרא הראשונים: המהדורה הראשונה של התנ"ך השלם – דפוס סונצ'ינו משנת 1488", בר-אילן יח-יט (תשמ"א), עמ' 47-67. אולם קודם לכן, בטור 364, המופיע תחת הכותרת "מקרא, איסוף ספרי המקרא וסידורם" (נכתב בידי י"ש ליכט), נאמר באופן סתמי: "יש להניח שקובץ הנביאים כלל מתחילת גיבושו גם את הספרים ההיסטוריים **המכונים** נביאים ראשונים". מובן שמדברים אלה לא ברור מיהם אשר כינו את הקובץ "נביאים ראשונים". אוסטרלי ייחס את הפעולה של מתן השם "נביאים ראשונים" ל"חכמים" בלי לבאר את התקופה שבה נעשתה פעולה זו. סוטה מייחס את הפעולה ל"מסורה" (H. B. Swete, *An Introduction to the Old Testament in Greek*, Cambridge 1914, p. 217).

The Massora recognised, however, certain subdivisions within the second and third groups; the Prophets were classed as *Former* (ראשונים), i.e. Joshua, Judges, Samuel, Kings; and *Latter* (אחרונים), and among the 'Latter' the Twelve minor Prophets formed a single collection.

אמר המחוקק כתב יושר ודברי חפץ אשר בשונצינו: בהיות ארבע נביאים ראשונים אלה – יהושע, שופטים, שמואל, מלכים – דבקים ונמשכים אחר תורת משה.¹⁹

את השם "נביאים ראשונים" מצאו המדפיסים לבית שונצינו²⁰ בספרות חז"ל וסיגלו אותו לצורכיהם. אם בבבלי סוטה הבין רב נחמן את התואר "אחרונים" בהוראה של "מי שבא בסוף", הרי המדפיסים ממשפחת שונצינו שינו הוראה זו, ככל הנראה כיוון שאי אפשר לומר זאת על חמישה-עשר נביאים (ישעיה, ירמיה, יחזקאל ותר-עשר), שהם שבאו בסוף. משום כך סידור ספרי הנביאים האחרונים אצלם נעשה על פי ההוראה "מי שהוא אחר האחרים, אחר הקודמים לו".²¹ לאחר מכן מופיע הביטוי "נביאים ראשונים" בהקדמתו של אברבנאל לפירושו לנביאים ראשונים, אשר נדפס לראשונה בפירושו רע"ב (1512):²²

הנה פה הקרה ה' אלוקינו לפני אנשים חכמים וידועים, חברים מקשיבים לקולי, תורת ה' תמימה משיבת נפש, עמהם כל היום היא שיחתו. ומאשר לי שמעו ויחלו דעתי בפירוש פרשיות מספרי הנביאים הראשונים [...] ויבקשו ממני לשלוח יד לפרש ספרי יהושע ושופטים שמואל ומלכים.²³

לאחר שני מקורות אלה כבר אפשר למצוא שימוש נרחב בצירוף "נביאים ראשונים" בפירושים למקרא בדורות שלאחר מכן.

סיכום

במאמר זה ביקשנו לברר את מקורו של הביטוי "נביאים ראשונים" ככינוי לחטיבת הספרים יהושע-מלכים. לאחר שבחנו את העדויות מן הספרים השונים למן העת העתיקה ואילך, הגענו למסקנה שהביטוי במשמעותו הידועה לנו היום נטבע בידי

¹⁹ הטקסט מובא מתוך: C.D. Ginsburg, *Introduction to the Masoretico-Critical Edition of the Hebrew Bible*, New York 1966 (1897), pp. 803-809, 820ff. הקדמה זו אינה מופיעה באתר של בית הספרים הלאומי, שבו יש עותק סרוק של הספר. ראו: <http://www.jnul.huji.ac.il/dl/books/html/bk1157334.htm>

²⁰ ראו עליהם: א"מ הברמן, פרקים בתולדות המדפיסים העבריים, ירושלים תשל"ח, עמ' 96-15.

²¹ מילון בן-יהודה, ערך "אחרון", כרך א, עמ' 157. בעניין זה נאים דבריו של הרשב"א, המדווח לנו על ויכוח שהיה לו עם "אחד מחכמי אומות הישמעאלים" על הפסוק "גדול יהיה כבוד הבית הזה האחרון מן הראשון" (חגי ב 9). טענתו של הלה מן הפסוק בחגי היא שלא ייבנה יותר בית מקדש. על כך ענה לו הרשב"א (שו"ת הרשב"א חלק ד סימן קפז ד"ה "אמרתיו": "אמרתיו: לא קראו אחרון, אלא בהצטרף אל הראשון. וכמוהו: וישם את השפחות ואת ילדיהן ראשונה, ואת לאה וילדיה אחרונים, ואת רחל ואת יוסף אחרונים (בר' לג 2). הנה קראה ללאה וילדיה אחרונים, אע"פ שרחל ויוסף אחרונים להם, אלא שקראם אחרונים בהצטרף אל השפחות וילדיהן".

²² ב"צ נתניהו, דון יצחק אברבנאל: מדינאי והוגה דעות, תרגום: א' אמיר, ירושלים ותל-אביב תשס"ה.

²³ דון יצחק אברבנאל, פירוש על נביאים ראשונים, הוצאת ספרים תורה ודעת, ירושלים תשט"ו, עמ' ג.

משפחת שונצינו, אשר הדפיסה את נוסח הטקסט לספרים יהושע-מלכים באיטליה לקראת סוף המאה החמש-עשרה.